

Милодий 1-5 асрлар Марказий Осиё тарихи кўчманчи кабилаларнинг кириб келиши, кабилалар итифоки юзага келиши-янги сиёсий кучлар пайдо бўлиши билан изоҳланади. Кидарийлар хусусидаги асосий маълумотлар Хитойнинг Бэйши солномасида ҳамда гарб муалиф-тарихчилардан бири Приск Панийский маълумотларида учрайди. Бэйши солномасида берилишича юечжилар ҳукумдор Цидоло (Кидар) жужанлар ҳужуми туфайли ўз қароргоҳини Боло (Балхан)га кўсирган. Кейинчалик шу манба ҳараб беришича Кидар Шимолий Хиндистонга юриш қилиб Гандхардан шимолидаги 5 та давлатни ўзига бўйсундирган. И. Маркварт, М. Мартинларнинг шу масала юзасидан тадқиқотларига кўра (кўпроқ тангашунослик маълумотларга таяниб), Кидар давлати қушонларнинг қолдиги бўлиб, ўзларига пойтахт этиб жужанлар ҳужумидан дейилади. Юкоридаги тадқиқотчилар фикрича Кидар (баъзан Кидара) 15 асрда ҳукумронлик қилган. Аввал бошда у Эрон шоҳи Шопур II га бўйсунган. Ок хунлар бостириб келиши билан ўз ўгли Пирони Пешаворда қолдириб Шимолга йўл олган. Ок хунар билан қураш 400-йилларга тўғри келади, дейилади. Кидар Шопур II (309-379)нинг замондоши бўлиб аввал бошда қушонлар ҳокимиятининг давомчиси сифатида уларга бўйсуниб келган Хионийлар ёрдамида Бактрияда уларнинг ҳокимиятига чек қўйган. Хионийлар Эрон сосонийлари Бактрияни қайтариб ўз қўлларига тобеликка олишган. Баъзи бошқа тарихчи-тадқиқотчи олимларнинг фикрича Кидарийлар шимолдан келган кабилалар иттифокидан ажралиб чиққан. Гурухлар деб тушунтирилади. Декин, юкоридаги фикрлар ва бошқа ҳулосалар аҳволни бошқачароқ эканлигини кўрсатади. Кидарийлар масаласи анча кам ўрганилган, тадқиқотлар давом эттирилиши керак бўлган масаладир. Чунки юкоридаги манбалардаги маълумотларни (жумладан, Бэйши) кейинчалик бошқа манбалар тилга орлинмайди. Хиндистонга (456 й) кетиб Гупта давлатини босиб олганларидан кейинги Кидарийлар тўғрисидаги маълумотлар деярли йўқ ҳисоби. Факатгина улар Хиндистонда 75 йил ҳукумронлик қилганлари, 447 йилда Гандхардан Хитойга елчилар юборганликлари маълум ҳалос. Баъзи тадқиқотчилар уларнинг шарқий Туркистондан кириб келган Қушонлар қолдиги деб ҳам тушунтириш беришади. Шунингдек Кидарийларнинг марказий Осиёнинг жанубида хионийлар билан бирга Эронга қарши иттифокчилик ҳаракатлари, тўғрисида ҳам турли тахмин ва фикрлар мавжуд.

15 аср ўрталарида Марказий Осиё ерларига шимолдан кўчманчи хион кабилаларининг ҳужуми бошланади. Тарихда улар “хионийлар” номи билан танилган. Хионийлар қадимги туркий хунну кабилаларига қардош бўлганлар ва гарбда кўпгина тарихчилар уларни “ок

хуннлар” деб атаганлар. Илк бор хонийлар (хонлар) Аммиан Марцеллин асарида тилга олинган. Унинг ёзишига караганда 346-47 йилларда Эрон шохи Шопур 2 ўз давлатининг шаркий қисмини бўлганлиги вақтида, унга қарши қушонлар ва хионийлар иттифоқи жанг олиб борган. Марцеллиннинг кейинги хабарига кўра Шопур “узокдаги халқлар хионий ва геланлар билан” иттифокчилик шартномаси тузган. Шунингдек, хионийларнинг 353 йилда Сўгд устига юриш қилганликлари ҳам маълум.

4 асрнинг 60-70 йилларида Эрон билан муносабатлар яна кескинлашиб, Шопур 2 хионийлар билан кураш олиб боради ва икки маротаба енгилади.

Ёздигард 2 (438-457) даврида шимолидаги кўсманчилар билан кураш яна қучаяди. Шу жангларда қатнашган ва унинг замондоши бўлмиш арман тарихчиси Егише Вардапетнинг ёзишича, уларнинг Сосоний шохи “тўсатдан хонлар (яна, қушонлар деб ҳам аташарди) юртига ҳужум қилди ва улар икки йил курашди ва уларни ўзига бўйсундира олмади”. “Ёдгор Зарерон” да ҳам хионийларни қушонлар билан бир деб кўрсатилади. Ёздигард 2 ҳатто ўз қароргоҳини қўчиришга ҳам мажбур бўлган. Лекин чегарадаги кескинлик узок вақт сакланиб турган. Вардапетнинг ёзишича 457 йил “Ёзсакланиб қатта қўшин билан қушонлар юртига ҳужум қилади. Қушон шохи курашмай орқага чекинади”. Ёздигард “қушонлар юртини” талаб орқага қайтади. Бошқа бир тадқиқотчилар фикрича Ёздигард 2 маротаба хионийлар устига юриш қилган. Иккинчи жанг хионийлар томонидан ўлдирган.

Хитой манбаларидан эфталитларни “ида, йеда, идан, идян” деб, сурия ва латин манбаларидан эса “эпталит, эфталит, адбал”, арман ёзувларида “идал, тетал, хептал”, араб ва форс муаллифлари “хайтал, йафтал, хетал”, хинд манбаларида “хуна” ва хоказо деб эслатиб ўтилади.

Хитойлик муаллифлар эфталитларни турклар (тукюе) билан боғлиқ равишда таърифлайдилар. Византиялик тарихчилар, масалан Проколий (6 аср) фэталитларни хунлардан деб кўрсатар экан, “улар (яъни эфталитлар) хунлардандир, таналари эса оқ” деб эслатади.

Эфталитлар билан сосонийлар ўртасида биринчи тўқнашувлар 5 аср 30 йиллардаёқ содир бўлган эди. Арман тарихчиси Вардапетнинг маълумотига кўра 5 асрнинг 50-йилларига келиб эфталитлар иттифоқи нихоятда қучайиб кетади. 456 йилдаёқ эфталитлар ўз элчиларини Хитойга жўнатадилар. Эфталитлар тобора жанубига қараб қўшқин бошлайдилар ва ўз навбатида жанубдаги қўшни Эрон билан муносабатлар кескинлаша боради. Сосонийлар билан хал қилувчи қарашлар даври шох Перуз (Феруз) даврига (459-484 йй.) тўғри келади. Тахминан 457 йили вахшунвор (ахшунвор) Эфталон бошчилигидаги эфталитлар Чагониён (Сурхондарё вилояти Термиз шаҳрининг шимолидаги ерлар), Тохаристон, Бадахшонда ўз ҳокимиятларини ўрнатадилар. 459 йили Эрон тахтига номи тилга олинган Перуз чиқади.

Манбаларда Перузнинг ҳокимиятга қилиши эфталитлар билан боғлиқ равишда баён қилинади. Нафакат Перуз, балки унинг акаси Хўрмўзд (457-459) ҳам эфталитлар ёрдамида тахтни қўлга киритгани маълум. Бундай ҳолат бекорга юзага келмаган. Чунки Хўрмўзд ва Перуз ўз вақтида тахт вориси сифатида сосонийлар давлатининг шаркий вилоятларини (Сейистондан Маргиёнагача бўлган ҳудуд) бошқарганлар. (Хўрмўзд 420-457 йиллари, Перуз 457-459 йиллари). Шу муносабат билан қўшни ўлка сиёсий, савдо доиралари билан яқиндан муомалада бўлганлар.

Перуз эфталитларнинг қучайиб боришини вақтинчалик деб билиб, улар қучидан Эрон тахтига қилиш учун фойдаланган бўлиши керак. Аммо эфталитлар қудрати ошиб тез

орада улоар сосонийларга ҳам қарши туришларини англаган Перуз эфталитларга қарши жангга қиради. Бу тўғрисидаги маълумотлар “Бахмал-Яшта” да ҳам, араб тарихчиси ат-Табарийнинг асарларида ҳам учрайди. Перуз (459-484) 3 мартаба эфталитларга қарши юриш қилади.

Биринчи курашдаёқ Перуз мағлубиятга учрайди ва асирга тушади. Византия императори Зенон ўртага тушиб, уни озод қилиб олади. Перуз чегарадаги Талкон (Таликон) шаҳрларини эфталитларга топширилган ва Вархрон 5 Баҳромгўр белгиган чегарадан ўтмаслик мажбуриятини олади. Бу мағлубиятдан ҳулоса чиқариб олмай, у яна 2-мартоба эфталитлар устига юриш бошлайди.

3-чи урушда бахона бўлиб Приск Панийскийнинг маълумотича, Перузнинг эфталитларни алдаши хизмат қилган. Перуз ўлпон тўлаб бўлгач, эфталитлар билан муносабатни янгилашга ҳаракат қилади. У эфталитларга сулҳ тузишни ва ўзининг эфталитларга тинч мақсадида “хунар ҳуқумдорига” ўз таклифини қафолат сифатида синглисини унга турмушга беришлигини таклиф этади. 484 йили эфталитлар ва сосонийлар ўртасида охириги кураш бошланиб кетади. Бу кураш Марв яқинида сосонийларнинг тугал мағлубияти билан якунланади.

Араб тарихчилар Деноварий ва Табарийларнинг ёзишича Перуз ўз қўшинининг бир қисми билан пистирмадаги чуқур хандакка тушиб кетган ва эфталитлар томонидан тошлар билан уриб ўлдирилган экан. Унинг бутун лагери, хонадони, мол-мулки эфталитлар қўлига тушиб мусодара қилинган. Бу курашдан сўнг Эрон устига огир ўлпон солинган.

Сосонийлар қудратига эфталитлар томонидан шундай қилиб чек қўйилди. Эроннинг ўзида шу вақтда келиб ички сиёсий аҳвол кескинлашиб кетди. Огир иқтисодий қилиб аҳвол, қулчиликнинг емирилиши, солиқларнинг ўсиши, қуйи табақаларнинг қашшоқланиши, урушдан кейинги хонавайронликлар натижасида норозилик ҳаракатлари бошланиб кетди. Халқ галаёнлари диний тус олиб, бу ҳаракатларга Маздах бошчилик қилди.

Маздак Хамдадон (470-529) зардуштийликнинг асл гояларини ҳаётга тадбиқ қилмоқчи бўлиб, ўз ҳаракат мафкурасини яратди. Унинг таълимотчи қишлоқчи бу дунёнинг нематларидан баробар фойдаланишлари лозим, шунингдек у ижтимоий ҳаётга жамоа ҳуқуқларини тиклаш, ер-сув, мол-мулкка баробар эгаллик қилиш, ҳамманинг ўзаро тенглигига эришиши лозим, деган гояни илғари суради. Маздак тарафдорларининг сони Эронда жуда кўплаб одамларни ташкил этди. Берунийнинг хабарига кўра, унинг ортидан минглаб қишлоқчи эргашдилар. Маздакийлар янги ижтимоий-иқтисодий муносабат-феодализмнинг талабаларини олға сура бошланди. Маздакийлик ҳаракати ниҳоятда қучайиб кетган Кубодшоҳнинг (489-531) ўзи у билан ҳисоблашишга мажбур бўлди. Кубот Маздак тарафига ўтиб уни Эроннинг бош қохини етиб тайинлайди. Маздак ҳокимиятини ўз қўлига қиритиб олгач, унинг тарафдорлари охири-оқибатда Куботни 496 йил тахтдан ағдариб ташлаб зиндонга ташлайдилар.

Унинг ўрнига уқаси тахтга чиқади Кубот зиндондан қочиб Эфталитлар даргоҳидан паноҳ топади. У ўз вақтида эфталитлар ҳуқумдорининг синглига уйланган эди. Суриялик муаррих Ийшу Силит эфталитлар ҳузуридаги Куботнинг аҳолини шундай тарифлайди: “у қўзида ёши билан ҳар қуни (эфталитлар ҳуқумдоридан) лашкар билан қўллаб-қуватлашни илтимос қилардики, то яна давлат бошқарувини қўлга олсам” деб. Кубот эфталитлардан етарлича ҳарбий ёрдам олиб 499 йил Эронга юриш қилди. Чегарага етган пайтдаёқ уқаси буни эшитиб тахтни ташлаб қочиб кетади. Кубот шох I яна

тахтга ўтиради. Аввал махфий, кейинчалик ошкора маздакатл эттирилиб, унинг тарафдорларига қарши аёвсиз кураш олиб борилади.

Куботнинг ўғли Хусрав I Анушервон (531-579) даврида кенг миқёсли ислохотлар ўтказилиши билан бирга маздакийлар ҳаракатига буткул чек қўйилади. Эфталитлар эса ўз қўллари остида Тохаристон, Бадахшон, Сўгд, Шаркий Туркистон ва Марказий Осиёнинг бошқа баъзи ерларини бирлаштирдилар.

Кубодшоҳ эфталитлар билан деярли тинч-тотув яшади. У 502-506 йилларда эфталитлар билан иттифокчиликда Византияга қарши юришларда ҳам Эфталитлар Марказий Осиё, Шаркий Туркистон, Шимолий Хиндистон, Шаркий Эронни бирлаштирган улкан давлатга асос соладилар. Кушон подшолиги ҳудудларини ҳам яна ўз қўллапри остига бирлаштирдилар. Эфталитлар сосонийларнинг Ўрта Шарқдаги ҳукумронлигига чек қўядилар.

Эфталитлар давлати Марказий Осиё халқлари тарихида муҳим ўрин тутиб, кейинчалик ўз ўрнини 563-567 йиллардаги курашдан сўнг тарих майдонидаги янги сиёсий куч-Турк хоқонлигига бўшашиб берди.

Илк ўрта асрлардаги Хитой манбаларида эфталитларнинг кўчманчи қабилалар эканлиги, уларнинг юртида шаҳарлар йўқлиги, ўзлари ўтлоқларда яшаганликлари таърифланади. Кейинги давр тарихчилар хусусан гарб манбаларида бошқача маълумотлар келтирилди.

Византиялик муаррих Прокопий Кесаркий (VI аср) шундай деб ёзади: “эфталитлар (салтанати) бир ҳукмдор орқали идора этилиб, ўз қонуний (адолатли) давлатчиликларига эгадирлар. Ўзаро ва қўшнилар билан (муносабатларда) адолат меъёрини сақлашда византияликлар ва форслардан ҳеч бири қолишмайдилар”. Демак, эфталитлар даврида ҳам кушонлар давридаги қабил салтанат яққа ҳукмдор томонидан бўшқарилган.

Хали кушонлар давридаёқ ер ва қўргонларга эга бўлган аслзодалар ажралиб чиқа бошлаган, дехконлар маҳаллий зодагонларга қўпроқ тобе бўла бошлаган. Эфталитлар улкан ҳудудда бошқарувни қўлга киритгач обод дехкончилик воҳаларига, ривожланган шаҳарларга, савдо йўлларига эга бўлдилар. Вақт ўттиши билан эса маҳаллий аҳоли билан аралашиб кета бошладилар. Натижада уларнинг бевосита қорисига айланади. Шу боисдан 568-569 йилларда Византия императори Юстин ҳузурида бўлган турк елчиси императорининг “Эфталитлар шаҳарларда яшайдилардими ёки қишлоқлардами?” деган саволга “улар шаҳарлик сулолар, олий ҳазратлари деб жавоб берган”

Эфталитларнинг бир қисми кўчманчи қорвадор бўлса, асосий қаттарорқ қисми шаҳар ва қишлоқларда яшайдиган ўтрок аҳоли бўлган. Тохаристон ва Сўгдда дехкончилик ва қордорчилик ривож топган. Қашқадарё ва Қарафшон қордийларида қалладан ташқари қоли ҳам етиштирилган. Хитой манбаларида қалит этилишича %6 асрларида хусусан Шаркий Туркистон ва Туркистон ерларида қўплаб қўза еқилар эди. Марқазий Осиёнинг пахта қоласи Хитойда ҳам машҳур бўлган. Тоғ ва тоғ олди ерларидаги аҳоли йилқичилик билан шугулланган. Фаргона қордийсида зотдор аргумоқлар қўпайтириллар эди. Феодал муносабатларнинг тарқиб топа бошлаши билан сугориладиган ер қайдонларини маълум бир қисми мулқдор зодагон табақа вақиллари-“деҳқонлар” қўлида тўпланар бошланган эди.

Бунинг натижасида қишлоқ жамоасининг еркин дехқонлари маълум даражада зодақор дехқонлар асоратиға тушиб, уларға қарам “қабивар” ларға айланмоқда. Сугорма ерларнинг бир қисми ибодатқоналарни мулки ҳисобланган. Бундай ерлар “Вақинзе” деб

юритилган эди. Яйловларнинг асосий кисми оксокол зодагонлар кўлида бўлган. Эфталитлар орасида мол-мулк табакаланиши ҳам кучли бўлган. Улар орасида феодал муносабатлар шаклланиши билан бир каторда ибтидоий жамоа тузуми саркитлари ҳам сақланиб қолган эди.

Хитой солномаларида қайд қилинишича эфталитларда полиандрия (кўп ерлик) ҳам тарқалган эди. Бир неча ака-укада умумий битта хотин бўлиб, унинг бошидаги қалпогининг бурчаклари сонига кўра ака-укалар нечталигини билиш мумкин эди. Олий табака вакиллаари ичида кўп хотинлик одати айниқса кенг тарқалган.

Энг бой зодагонлар доимий ҳамроҳ сифатида 20 ва ундан ортиқ дўстларга эга бўлишган. Зодагон қалъада, қандайдиса дўстлари ҳам тириклигича қалъага қўйилган. Баъзи солномасида ёзилишича, зодагонлар қасрда эгачи қавмда махсус тайёрланган тош қасраларга, оддий эфталит қасрида эса қасрда қўйилган. Бу икки хил қаср шариқатининг шариқий табакаланишидан қалъада беради.

Зодагонлар қимматбаҳо қийимларда қўйилган. Бу ҳақда Сон Юн ўз қасридан қайд қилиб ўтади. Қиёқатчилик қилган шахс қим бўлишидан қатъий назар боши қасрилган, ўқирланган мол-мулк қимматидан қатъий назар ўн қаробар қилиб қўйилган.

Эфталитлар қучли қўшинга эга бўлишган. Қашқарнинг асосий қисмини қуворийлар қашқил этган. Қуворийлар асосан қўзи ва қилин билан қўрилланганлар. Қитойликлар уларни қохир қамонбоз деб ҳам таърифлашган. Ортиқ қўшин асосий аҳамият қасб этган. V VI асрларга деҳқончилик воҳаларида эфталитларнинг ўтқоқлашуви қучаяди, бунинг оқибатида сугорма қаналлари қазиб қикарилиб, минглаб гектар янги ер қайдонлари ўзлаштирилади. Сугориш услуби тақомиллашади, шохариқлар қучуқлашиб, сурсув сугориш тармоқларига айланган. Қозирги вақтда ҳам маъжуд бўлган Қаҳарик, Бўзсув, Қарғом қаналлари V асрда қарпо этилган энг йирик сугориш тармоқларидан бўлган. Шунингдек тоғ олдиқарига сув қикариш учун сув қикариш асбобларидан ерларда зодагон деҳқонларнинг қалин хом қиштдан ўриб қикилган ва қаланд қойдевори устига қурилган улкан қўргонлари, истехкомлар юзага қела бошлаган.

Истехкомларнинг тўрт бурчаги билан буржлар билан муштақамланиб, девору-қўрилари бир неча қфатор қамондан ўқ ўзғич нишон туйнуқлари билан таъминланган. Қалин муқофаали феодал қўргонлари илк ўрта асрнинг ўзига хос меъморчилик намуналаридан бўлиб, Нахшаб воҳасидаги Қаҳоки-Морон қалъаси, Бухородаги Шаҳри Вайрон, Қоразмдаги Қир қалъаси шулар қаторидандир.

Воҳаларни ташки душмандан қимоя қилиш мақсадида бир неча қакиримлаб қалин деворлар қарпо этилган. Самарқанд воҳасидаги 12 та дарвоза эга бўлган Девори қиёмат, Бухоро воҳасидаги ўзунлиги 336 км. Ли Қампирак, Тошқент воҳасидаги Қампирдевор истехком деворлари шулар жумласидандир.

Шу давр меъморчилигида қасрлар қурилиши айниқса аҳамиятли бўлган. Қасрлар одатда 2 қаватли, шипи теқис, гумбасимон ва равқосимон ёпилган бир неча қонадан иборат бўлган. V асрдан бошлаб қарой, қасрлар қурилишда паҳса ва хом қишт билан бир каторда қирпеч (пишиқ қишлар) ҳам ишлатилина бошлаган. Қарой ва ибодатқоналар деворлари одатда рангдор тасвиқлар билан безатилган.

Бундай тасвиқий санъат намуналаридан бири Болалиқтепа (Сурқандарё) қасри деворларида қайд этилган. Бу нодир тасвиқий санъат асарларида башанг қийинган аёл ва эрқакларнинг зиёфати тасвири берилган. Расмлар қатта дид маҳорат билан ишланган.

Шу давр моддий маданият ёдгорлиги сифатида Хоразмда Тупроққалъа харобасини ҳам кўрсатиш мумкин. Бу қалъа қалин истехком деворига эга бўлиб, қалъа ичидаги тўғри йўналтирилган кўчалар шаҳарни 10 та мавзегга бўлиб турган. Шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида кўтарма супа устига хом гиштдан сарой қурилган. Унинг ёнида арқ биноти бўлган. Шунингдек 100га яқин турар, қадимги Хоразм ёзувларида битилган 80 тадан ортиқ ҳужжатлар топилган.

Эфталитлар меъморчилигининг ажойиб намуналаридан бири Бухоро яқинидаги Варахша саройи бўлган. Бу кўргон улкан тўртбурчак шакилдаги тепа устига қурилган. Деворлари ганч қилиниб, суратлар билан безатилган. Хоналар кенг-кенг бўлиб, қалин деворлар билан бир-биридан ажралиб турган. Бу қаср бухорхудотларнинг VI - VII асрларда қароргоҳи бўлган. Шунингдек Тошкент воҳасидаги Октепадан, Жўн ариғи яқинидан, Пойкентдан ва бошқа бир қатор жойлардан эфталитлар даври ёдгорликлари топиб тадқиқ қилинган.

Эфталитлар даврида ҳунармандчилик ҳам ривож топган. Айниқса қулолчилик, шишасозлик, чилангарлик, бўзчилик, заргарлик, қурулсизлик қасб-ҳунарлари раванг топган. Чочда ясалган ўк ва ёй “қамони чочий” номи билан машҳур бўлган. Катта-кичик ўҳарлар сони кўпайган. Биргина Зарафшон воҳасида Ривдад, Қушониё, Хариман, Арқуд, Ромитон, Варахша, Пойқанд қабри савдо-ҳунармандчилик шаҳарлари мавжуд эди. Айрим маълумотларга кўра Пойқанд шаҳри эфталитларнинг пойтахти бўлган.

Эфталитлар халқаро савдо соҳасида Эрон, Византия, Ҳиндистон, Ҳитой билан савдо-сотик муносабатларини олиб боришган. Эфталитлар “Ипақ йўли” ни назоратга тутишга ҳаракат қилганлар “Ипақ йўли” савдосидаги ва умуман савдогарлар ичида Сугдлар етакчи ўринни эгаллаган эди. Бу пайтда Марқазий Осиёда олтин, қумуш, бадахшон лаълиси, рангли шиша ва шиша буюмлар турли хил мевалар, ип газлама, қора қўл, зоттор тулпорлар билан савдо қилинган.

Аввал бошида Эфталитлар Сосонийлардан бўлган варахшан V ва Перознинг қумуш тангаларидан ўзаро савдо-сотикда фойдаланар эдилар. Кейинчалик Эфталитлар Эрон шоҳи Варахшан V Баҳромгўр тангаларига тақлит қилган ҳолда қумуш тангалар зарб қилдилар. Бундан ташқари Бухоро, Пойқанд, Самарқанд, Хоразмдаги маҳаллий ҳокимлар томонидан чиқарилган тангалар ички савдода кенг муомилада бўлган.

V - VI асрларда диний эътиқод ва тасавурлари билан узвий боғлиқ бўлган тасвирий санъат сопол хайкалчаларни яшаш ва уларга топиниш кенг ёйилади. Сопол хайкалчалар жой турларига кўра турлича бўлиб қийим-кечаклар, юз сиймолари тақинчоқлари жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқ қилган. Улкан ҳудуддаги Эфталитлар жуда кўп халқларни ўзида бирлаштирганлиги сабаби диний эътиқодлари турлича бўлган. Сугдда зардуштийлик кенг тарқалган бўлса, Тохаристон ва Шарқий Туркистонда буддийликка эътиқод қилувчилар кўпчиликти ташкил этган. Шаҳарларда Насронийлар ва Яҳудий жамоалари ҳам мавжуд эди. Молилик ва Маздак таълимоти тарафдорлари ҳам пайдо бўлаётган эди. Навруз қуни Бухоро оташпараслари Сиёвуш қабри устида ҳўроз сўйиб қурбонлик қилар эдилар.

Жанубда Буддийлик таъсири кўпроқ эди. Чорвадор аҳоли Туркийча сўзлашганлиги сабабли Туркий тил тобора кўпроқ ёйила бошлаган. Ўтроқ аҳолининг катта қисми сугдий тилда сўзлашар эдилар. Сўгд тили ва ёзуви етти сув, Фарғонадан ўтиб Шарқий Туркистонга қадар етиб боради. Унинг “Самарқанд усули” кенг ёйилган эди. Бундан ташқари Хоразм Қхарошди, Бухоро ёзувлари ҳам мавжуд бўлган. Бундай ёзув ёдгорликлари Зангтепа, қоратепга, Афросиёб харобаларидан Қофирқалъадан топилган.